

УДК 347.1:341.9

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.4.9>**Руслан ЧОРНОЛУЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, професор кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права
ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», jurcomm77@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7672-0739

Микола ЗУБРИЦЬКИЙ

доктор юридичних наук, професор кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права
ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», zni74@ukr.net
ORCID: 0009-0001-0226-0776

Ірина МУРАВЙОВА

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, фінансового та банківського права
ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Kiri_shka@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8206-2640

Дмитро ЧАСОВНИКОВ

кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного, фінансового та банківського права
ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», chasovnikoff@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4133-4499

Віктор ВАЦЮК

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0001-8705-6223

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті досліджено сучасні проблеми реалізації та захисту цивільних прав осіб, які постраждали від збройної агресії проти України. Проаналізовано правові механізми, що забезпечують відновлення порушених прав у сфері власності, житлових і сімейних відносин, відшкодування шкоди, завданої майну та здоров'ю громадян. Розглянуто особливості правового режиму воєнного стану та його вплив на здійснення конституційних і цивільних прав. Додаткову увагу приділено проблемам ефективності державних і міжнародних механізмів компенсації збитків, а також питанням удосконалення законодавчої бази щодо захисту постраждалих осіб. Запропоновано рекомендації щодо посилення інституційного забезпечення реалізації цивільних прав у післявоєнний період.

Ключові слова: цивільні права, воєнний стан, збройна агресія, відшкодування шкоди, захист прав, правовий режим, постраждали особи.

Ruslan Chornolutskyi, Mykola Zubrytskyi, Iryna Muraviova, Dmytro Chasovnikov, Viktor Vatsyuk. CURRENT ISSUES OF REALIZATION AND PROTECTION OF CIVIL RIGHTS OF PERSONS AFFECTED BY ARMED AGGRESSION IN WARTIME CONDITIONS

The article explores the current issues related to the realization and protection of civil rights of individuals affected by armed aggression against Ukraine. It analyzes the legal mechanisms ensuring the restoration of violated rights in the spheres of property, housing, and family relations, as well as compensation for damage caused to citizens' property and health. The peculiarities of the legal regime of martial law and its influence on the exercise of constitutional and civil rights are examined. Special attention is paid to the effectiveness of national and international compensation mechanisms, as well as the need to improve the legal framework for the protection of affected persons. The author proposes recommendations to strengthen institutional and legal guarantees for the realization of civil rights in the post-war recovery period.

Key words: civil rights, martial law, armed aggression, compensation, protection of rights, legal regime, affected persons.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила безпрецедентне порушення цивільних прав мільйонів громадян. Знищення житла, майна, підприємницьких об'єктів, вимушене переселення, загибель і поранення осіб створили нові правові виклики, які потребують адекватного реагування держави. Особливої актуальності набувають питання забезпечення ефективного механізму відновлення порушених прав і компенсації збитків, що завдані фізичним та юридичним особам унаслідок воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми захисту цивільних прав в умовах воєнного стану розглядаються у працях вітчизняних учених, зокрема Є. Харитонова, О. Харитонової, К. Некіт, Т. Підлубної, В. Мазура, П. Рабіновича, І. Панкевича. У їхніх дослідженнях підкреслюється необхідність забезпечення балансу між захистом прав людини і потребами національної безпеки (Луценко, 2022). Проте комплексного аналізу проблем реалізації цивільних прав осіб, які постраждали від збройної агресії, з урахуванням сучасних соціально-правових умов, залишається недостатньо.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення актуальних проблем реалізації та захисту цивільних прав осіб, постраждалих від збройної агресії, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення правових механізмів їх відновлення.

Завдання дослідження полягають у:

- аналізі правового регулювання цивільних прав під час дії воєнного стану;
- визначенні особливостей реалізації прав на майно, житло, відшкодування шкоди;
- виявленні прогалин у чинному законодавстві;
- формулюванні пропозицій щодо удосконалення механізмів захисту прав постраждалих осіб.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан, як особливий правовий режим (Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII) [7], передбачає можливість тимчасового обмеження певних прав громадян (Конституція України, ст. 64) [1]. Однак навіть у цих умовах держава зобов'язана гарантувати основні цивільні права.

У сучасних умовах воєнного стану питання обмеження та реалізації цивільних прав набуває особливої ваги. Аналіз чинного законодавства та наукових джерел дозволяє умовно поділити чинники, що впливають на допустимість таких обмежень, на три основні групи: фактори, зумовлені природою цивільних

прав, фактори, продиктовані засадами публічного права, та універсальні фактори, притаманні будь-якому правовому режиму.

Однією з ключових особливостей правового регулювання цивільних прав в умовах воєнного стану є пошук балансу між публічними та приватними інтересами. Війна як соціально-правове явище завжди створює умови, у яких держава змушена запроваджувати надзвичайні правові режими, що тимчасово обмежують певні права і свободи громадян. Проте такі обмеження мають бути чітко врегульованими, обґрунтованими та тимчасовими, що відповідає конституційним засадам верховенства права [2, с. 199].

Як зазначають Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova, правова природа цивільних прав у період воєнного стану зазнає трансформації не лише у змістовному, але й у функціональному вимірі – від переважно приватноправових до публічно-приватних відносин, у яких держава виступає не лише гарантом, але й активним суб'єктом обмеження та відновлення прав [8, с. 47]. У цьому контексті варто говорити про функціональну динаміку цивільних прав, тобто зміну їх реалізаційного потенціалу залежно від правового режиму.

Законність є базовим принципом будь-якого правового режиму, а в умовах війни – запорукою легітимності дій держави. Застосування обмежень цивільних прав без законодавчого підґрунтя суперечить як Конституції України, так і міжнародним зобов'язанням держави. Зокрема, стаття 64 Конституції України визначає, що права і свободи людини та громадянина можуть бути обмежені лише законом, і лише в умовах воєнного або надзвичайного стану [1].

Пропорційність, своєю чергою, передбачає, що запроваджені обмеження мають бути необхідними, адекватними та співмірними обставинам, які їх зумовили. Як слушно відзначає А. М. Мерник, будь-які заходи, що обмежують права осіб, повинні мати правовий характер і не перевищувати меж, установлених законом [4, с. 50]. У випадку, якщо органи влади перевищують надані їм повноваження, це слід розцінювати не як правомірне обмеження, а як порушення цивільних прав.

На практиці принцип пропорційності часто виявляється через тимчасове обмеження доступу до публічних електронних реєстрів або певних адміністративних послуг. Так, з міркувань безпеки в умовах активних бойових дій тимчасово обмежувався доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень. Цей захід мав на меті запобігти розго-

лошенню даних, що можуть бути використані ворогом, але водночас він призвів до тимчасового звуження інформаційних прав громадян – учасників цивільного процесу.

Публічне право, зокрема адміністративне та конституційне, визначає процедурні межі та механізми реалізації обмежень. Відповідно до принципів адміністративного права, будь-яке втручання органів публічної влади в особисте життя громадян повинно бути мінімальним, обґрунтованим і підконтрольним. Як зазначає Я. Луценко, навіть під час дії правового режиму воєнного стану держава зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів прав людини, які допускають обмеження лише у випадку реальної загрози національній безпеці та за умови дотримання процедурних гарантій [2, с. 200].

У цьому контексті важливе значення має дотримання принципу об'єктивності, тобто недопущення упередженості у прийнятті рішень про обмеження прав. Органи влади повинні не лише оцінювати доцільність таких заходів, а й публічно обґрунтовувати їх необхідність, забезпечуючи прозорість процедур.

Цивільні права мають внутрішню притаманну властивість рівності суб'єктів [5]. Відтак, будь-які обмеження повинні застосовуватись однаково до всіх осіб, без дискримінації чи привілеїв. Утім, реалії воєнного стану показують, що в окремих сферах держава змушена коригувати це правило в інтересах національної безпеки або економічної стабільності.

Так, законодавством передбачено пріоритет інтересів роботодавців у частині зміни умов трудових договорів або звільнення працівників за спрощеною процедурою, що дозволяє зберегти працездатність критично важливих підприємств [9, с. 108]. Хоча це обмежує права працівників, такі заходи є тимчасовими та виправданими в умовах форс-мажору.

Окремої уваги потребує питання темпоральних меж обмежень. Вони мають бути чітко визначеними в часі, а після їх скасування повинні запускатися механізми повного відновлення цивільних прав, включаючи компенсаційні виплати та повернення майна. Є. О. Харитонов влучно підкреслює, що «право власності у випадках його обмеження має здатність до самовідновлення», тобто воно не зникає, а лише призупиняє свою дію до усунення надзвичайних обставин [8, с. 112].

Реквізиція майна – це класичний приклад публічно-правового обмеження цивільного права. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або

вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [6], реквізицією визнається примусове відчуження майна у державну власність з метою забезпечення обороноздатності держави за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості.

Судова практика підтверджує, що реквізиція не є конфіскацією, адже має оплатний характер. Як зазначає суддя Верховного Суду В. Крат, після припинення надзвичайних обставин колишній власник має право вимагати повернення реквізованого майна, якщо воно збереглося у натурі, або отримати адекватну компенсацію [8, с. 221]. Це положення відображає зворотний механізм відновлення цивільних прав, який діє на принципах рівності, справедливості та відшкодування шкоди.

Війна суттєво вплинула на можливість реалізації права на свободу підприємницької діяльності, гарантованого ст. 42 Конституції України [1]. Обмеження діяльності певних видів бізнесу – зокрема, заборона продажу алкогольних напоїв, обмеження роботи під час комендантської години або повітряної тривоги – мали безпосередній вплив на економічну активність громадян.

Як зазначає Шевченко Я. М., свобода підприємництва передбачає «право на вибір будь-якого виду і форми підприємництва у будь-якій сфері, за умови дотримання закону» [10, с. 226]. Однак у період війни навіть така фундаментальна свобода може бути обмежена в інтересах суспільної безпеки. Проте відсутність компенсаційних механізмів для підприємців, діяльність яких була тимчасово призупинена, створює ризик появи тіньових економічних процесів та зниження довіри до державних інституцій.

Вихід із цієї ситуації полягає у впровадженні прозорих механізмів відшкодування збитків, спрощенні податкового обліку для постраждалих підприємств, а також створенні спеціальних програм державної підтримки малого та середнього бізнесу у післявоєнний період.

Висновки. Розглянуті у статті аспекти реалізації та захисту цивільних прав осіб, постраждалих від збройної агресії, дозволяють зробити низку узагальнюючих висновків теоретико-правового та практичного характеру.

По-перше, встановлено, що правовий режим воєнного стану об'єктивно передбачає необхідність тимчасового обмеження певних прав і свобод громадян. Водночас, такі обмеження мають бути чітко обґрунтованими законом, запровадженими у суворій відповідності

до принципів законності, пропорційності, рівності та тимчасовості. Будь-яке відхилення від цих засад призводить до трансформації правомірного обмеження у порушення цивільних прав, що підриває довіру громадян до державної влади.

По-друге, універсальні фактори впливу на реалізацію цивільних прав під час війни – дотримання законності, пропорційності та процесуальної визначеності – є запорукою правової стабільності. Запроваджуючи тимчасові обмеження, держава повинна забезпечити належний рівень процедурних гарантій: публічне обґрунтування їх доцільності, прозорість прийняття рішень, можливість оскарження у судовому порядку. Лише за таких умов можна говорити про дотримання стандартів верховенства права, визначених Конституцією України та практикою Європейського суду з прав людини.

По-третє, дослідження показало, що публічно-правова природа обмежень не нівелює значення цивільно-правових засад, а навпаки – передбачає їх взаємодію. Реалізація державою владних повноважень має узгоджуватись із принципом юридичної рівності суб'єктів цивільного права, що означає недопущення дискримінації чи надання переваг окремим категоріям громадян. Будь-яке втручання держави у приватноправову сферу повинно бути мінімально необхідним і спрямованим на захист загального блага, а не на досягнення ситуативних інтересів владних суб'єктів.

По-четверте, особливої уваги заслуговує механізм реквізиції майна, який у сучасних умовах набув масового характеру. З правової точки зору, реквізиція не є формою конфіскації, адже здійснюється з обов'язковим відшкодуванням вартості майна або наданням іншого майнового еквівалента. Водночас, правовий наслідок реквізиції має зворотню дію, тобто після припинення надзвичайних обставин власник набуває право вимагати повернення свого майна або компенсації. Такий підхід є проявом фундаментального принципу відновлення порушених цивільних прав, який має бути системно реалізований у національній практиці.

По-п'яте, актуальною проблемою залишається захист економічних прав і свобод, зокрема свободи підприємницької діяльності. Запровадження заборон чи обмежень на певні види бізнесу, як-от торгівля алкогольними напоями або робота в період комендантської

години, обґрунтоване потребами безпеки, однак створює додаткові економічні ризики для підприємців. Відсутність механізмів компенсації таких збитків негативно позначається на рівні довіри до держави та стимулює розвиток тіньової економіки. Тому держава повинна запроваджувати спеціальні компенсаційні програми, спрямовані на відновлення ділової активності у післявоєнний період.

По-шосте, особливо важливим є забезпечення ефективних засобів правового захисту осіб, чий права були порушені або обмежені в умовах війни. Сюди належать:

- розширення доступу до правової допомоги для внутрішньо переміщених осіб;
- удосконалення процедур відшкодування збитків за зруйноване або реквізоване майно;
- цифровізація процесів подання заяв і скарг;
- створення єдиного реєстру правопорушень, пов'язаних із порушенням цивільних прав у період воєнного стану.

По-сьоме, з позицій теорії цивільного права, права особи мають тенденцію до "самовідновлення", тобто відновлення свого змісту після усунення надзвичайних обставин. Це означає, що навіть у випадках тимчасового обмеження держава зобов'язана забезпечити повернення прав у первісному обсязі, включно з можливістю компенсації матеріальних і моральних втрат.

Таким чином, у сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України питання реалізації та захисту цивільних прав набуває ключового гуманітарно-правового значення. Оптимальне поєднання принципів законності, пропорційності, тимчасовості та компенсаційності є запорукою не лише збереження правопорядку, а й формування довгострокової стратегії правового відновлення держави.

У перспективі подальших досліджень доцільно приділити увагу механізмам міжнародно-правового захисту цивільних прав постраждалих, включаючи звернення до Європейського суду з прав людини, компенсаційні механізми ООН, а також питання імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство. Це сприятиме підвищенню ефективності правового захисту осіб, які постраждали від збройної агресії, та стане важливим кроком на шляху до відновлення справедливості і верховенства права в Україні.

Література:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
2. Луценко Я. Щодо тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. Незалежність України: права людини та національна безпека: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року). Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. С. 199–201.
3. Мазур В. В. Механізм цивільно-правового регулювання: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016. Серія ПРАВО. Випуск 36. Том 1. С. 108–113.
4. Мерник А. М., Радченко Я. М. Принцип законності обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 50–53. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/11.pdf
5. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Т. М. Підлубна; Київ, 2009. 20 с.
6. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI : станом на 28 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 14 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 22.10.2025).
8. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія [Електронне видання] / за ред.: Є. О. Харитоновна, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт ; упор.-укл. Ю. С. Маршук ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2023. 336 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423>
9. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 3. Львів, 2001. 108 с
10. Шевченко Я. М. Цивільне право України: академічний курс. У 2 т. Т. 1. Київ: Ін Юре, 2006. 520 с.

Дата першого надходження статті до видання: 24.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.12.2025